

# Zuid-Holland

## De ligging van de ovens

Vanaf het einde van 14e eeuw worden in de literatuur op tal van plaatsen permanente ovens beschreven. Aanvankelijk als stadsovens later ook in particulier bezit. Verordeningen, overeenkomsten en bepalingen wijzen op zeer voege steen- en pannenbakkers activiteiten rond steden als Oudewater, Haastrecht, Gouda, Leiden, Dordrecht en Gorinchem. Maar ook in kleinere plaatsen zoals Tienhoven, Ameide en Vianen. De grootste concentraties ontstonden aan de Hollandse IJssel en de Oude Rijn.

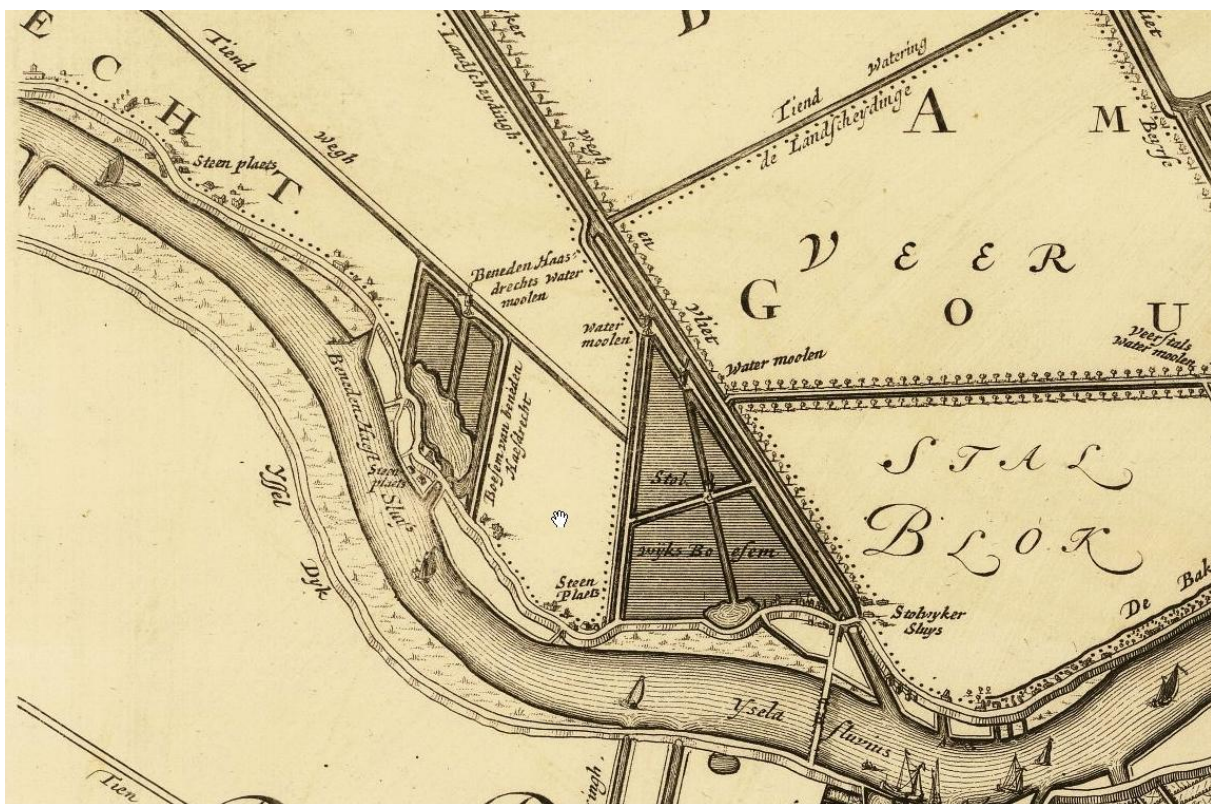
Toen de vraag naar bakstenen in de 14e en 15e eeuw toenam, door de bouw van steden in niet brandbaar materiaal, namen vele schippers die in de buurt van een steenoven kwamen op eigen risico bakstenen mee. Het was vrij zeker dat er in een of ander stad wel een koper te vinden was. Zo konden de eigenaars van de steenovens ieder jaar meer opnieuw produceren. Al in de middeleeuwen werden bakstenen als ballast gebruikt en daarna verwerkt in de streek waar dat schip de bakstenen uitlaadde. Een voorbeeld hiervan is de expeditie van Hertog Albrecht tegen de Friezen in 1399. Er werden in Leiden 120.000 bakstenen aangekocht voor de ballast van de schepen waarmee manschappen en paarden over de Zuiderzee zouden worden vervoerd.

Door de afdamming van de Hollandse IJssel aan de Lek bij Klaphek onder Utrecht omstreeks 1285 kon er, doordat eb en vloed nu meer invloed kregen op de stroomsnelheid en omdat er minder water werd afgevoerd door de rivier, meer klei bezinken. De IJssel werd hierdoor een "onuitputtelijke bron voor de kleiwinning. Er kwamen al snel steenbakkerijen die de klei direct uit de rivier gingen halen. Vanaf Krimpen aan de IJssel tot aan Klaphek ontstonden vele steenbakkerijen. De eerste fabrieken kwamen tussen Haastrecht en de dam bij de Lek, later verder stroomafwaarts tot Krimpen aan de IJssel. De manier van kleiwinning was nieuw, daarvoor groef men de binnendijkse gebieden af wat tot gevolg had dat er diepe kleiputten ontstonden of dat hele landerijen werden verlaagd. Het baggeren van verse klei uit de rivier had grote gevolgen voor het formaat van de steen. Het formaat voor de gele uit verse klei gebakken klei was 165x80x40 mm, voor de rode steen was 23x11x5 een normaal formaat in de 15e eeuw.

Gouda had in 1561 ca. 28 steenplaatsen met een zestigtal ovens. In 1734 worden er echter geen steenplaatsen meer vermeld. Was dit onder andere het gevolg van het in 1503 afgekondigde verbod om steenovens te bouwen binnen een kwart mijl van de

stad. Of is er sprake van een ander gezagsgebied. De steenbakkerijen breidden zich uit naar verder stroomafwaarts gelegen plaatsen. In 1514 wordt Krimpen genoemd in verband met de steenbakkerijen. In 1790 wordt het aantal steenplaatsen geschat op 30 met een totale productie van 100 miljoen stenen. Er werd gemiddeld 3x per jaar gestookt. De oveninhoud was toen ongeveer 1.000.000 stenen.

In de oude literatuur worden veel namen terug gevonden. Het is echter moeilijk tot onmogelijk om bij dezen namen ook een positie van de voormalige ligging te bepalen. Veel verder dan een omschrijving van de belendende burens komt de plaatsomschrijving niet. Veel van die uit die tijden vermelde ovens zijn niet meer terug te vinden of op de kaart aan te wijzen. Pas vanaf de tijd van de grote kaartenmakers als Dou, Bijlsma, Bilderbeek, Bolstra, en Sluyter zijn deze weer in het landschap terug te plaatsen. Pas vanaf de invoering van de eerste kadasterkaarten wordt het mogelijk de voormalige ligging van de steen- en pannenovens redelijk exact te bepalen.



1716 ◊ *Hollandse IJssel bij Gouda ter hoogte van de Stolwijkse boezem met 3 steenplaatsen*

Door correcties van gemeente- en provinciegrenzen door de loop der jaren verhuizen de locaties mee. Zo lagen bijvoorbeeld Woerden en Vianen, voor respectievelijk 1989 voor 2002 nog in Zuid-Holland, maar nu in de provincie Utrecht.

## Het verdwijnen van een eens zo bloeiende bedrijfstak

Veel van de in Zuid-Holland gesitueerde ovens zijn al vroeg verdwenen. In tijden van oorlogsgeweld moesten de in de nabijheid van de steden gelegen steenovens vaak op last van het gezag worden afgebroken Dit om een vrij schootsveld te verkrijgen of om als materiaal te dienen voor barricaden en versterkingen.

Eens telde de provincie meer dan honderd verschillende steen en pannenbakkerijen. In het begin was er volop klei en brandstof in de directe van de bedrijven. Maar na honderden jaren productie raakte de klei in de onmiddellijke omgeving op. De turf werd niet langer gestoken maar moest gebaggerd worden. De gebaggerde turf was te fijn om als brandstof voor de steen- pannenbakkerij te dienen. Het materiaal moest van steeds verder gelegen percelen worden aangevoerd. Het in de Rijnstreek bekende kleivletten is toen ontstaan.

Langs de Hollandse IJssel beneden Gouda en rond Dordrecht werd de klei op een ander manier gewonnen. De klei werd als verse slik met behulp van een slikbok opgebaggerd uit de rivier. Dit gebeurde in zellingen, door rietkragen van het sneller stromende water afgescheiden delen van de rivier. Door de toenemende stoomvaart en het kanaliseren van de Nieuwe Waterweg werd steeds minder verse slik afgezet en raakte deze bovendien sterk verontreinigd. Het slib van de IJssel werd in die loop van de jaren zo verontreinigd dat de kwaliteit van de stenen sterk achteruit liep. Verontreinigingen ontstonden o.a. door de toenemende motorscheepvaart en de groeiende industrie. Daardoor kwamen brandbare stoffen in de klei die niet te verwijderen waren. Dit veroorzaakte de zgn. wildbrand in de oven waardoor stenen aan elkaar smolten en de oven oncontroleerbaar werd.

Ook overheidsmaatregelen hebben invloed op de ontwikkeling van de baksteenindustrie in ons land. Zo werkten er omstreeks 1865 kinderen van 4 jaar oud op steenbakkerijen. In Leiden vertoeven kinderen van 8 to 10 jaar gedurende 14 tot 15 uur in de meest bedompte lokalen. van alle volwassen arbeiders in 1871 is 15 procent vrouw. In 1874 werd het zogenaamde Kinderwetje van Van Houten aangenomen. Deze wet beperkte in theorie de kinderarbeid door de minimumleeftijd om te werken bepaalde op 12 jaar. Enkele jaren later in 1889 wordt de arbeidswet ingevoerd welke ook de zware arbeid voor vrouwen aan banden legt.

De Woningwet uit 1901 bevat een bepaling over de dikte van buitenmuren, die het einde inluidt voor de grootschalige toepassing van het rijn- en ijselformaat. Door hun afmetingen van respectievelijk 180x87x45 mm en 165x80x40 mm kunnen deze typen baksteen in 'steens metselwerk' de wettelijk voorgeschreven muurdikte van 200 tot 220 mm niet halen.

Het gevolg is dat de steenbakkerijen in Zuid-Holland en Utrecht met hun kleinere formaten, verouderde stooktechnieken en een gebrek aan grondstof de slag verliezen van de zich sterk ontwikkelende Gelderse fabrieken langs de grote rivieren. Na vele eeuwen van aanwezigheid is deze industrie bijna verdwenen uit de streken van de Hollandse IJssel en de Oude Rijn.

\* \* \* \* \*